

« דוד בן מיכאל

גודל מעלת התשובה

עיון בגישת יהודה למכירת יוסף

פתיחה

פרשת מכירת יוסף היא פרשה הלוטה בערפלה. התורה מתייחסת למכירה בכמה מקומות שונים, ואם נעיין בכל מקרה כמנותק משאר המקרים – ייתכן ויעלה בידנו להבין איך נמכר יוסף, למי נמכר ומי מכר אותו. אולם, בחיבורם של כל המקרים נתקל בקשיים, שכן המקרים נראים כשונים או אפילו סותרים זה את זה. במאמר זה ננסה לענות על שאלה זו על ידי הצגת כמה שיטות מרבתינו הראשונים והאחרונים, וכן נוסיף כמה דברים מדעתנו על סוגיה סבוכה זו. אולם עיקר מטרת מאמר זה היא לא רק הבנת פרשת מכירת יוסף, אלא הבנת ההשלכות העולות מכך, וכיצד הן תורמות לנו להבין את גדולתם של אבותינו, אנשי המקרא. המאמר מחולק לשני חלקים עיקריים. חלק א עוסק באופן ביצוע המכירה, וחלק ב עוסק בהשלכות מהבנת תהליך המכירה המראות את גדולתם של האבות ואת דרכי התשובה בהם הלכו.

א. אופן המכירה

1. שיטת הרשב"ם

ראשית נקדים, כי על מנת להציג את דברינו בצורה ברורה לאורך כל המאמר נציין את המקורות בתורה המדברים על המכירה, על פי מספור. המקור הראשון שנעסוק בו הוא המקור המדבר על גוף המכירה:

מקור 1: ויעברו אנשים מדינים סחרים וימשכו ויעלו את יוסף מן הבור וימכרו את יוסף לישמעאלים בעשרים כסף ויביאו את יוסף מצרימה.

לז, כח

מפסוקים אלו עולה באופן פשוט כי מי שמכר את יוסף הם המדינים, והם מכרו אותו לישמעאלים. האחים כלל לא מוזכרים בפסוק. וכן דעת הרשב"ם היא שהאחים לא מכרו את יוסף, וכך דבריו:

בתוך שהיו [האחים – ד.ב.מ.] יושבים לאכול לחם ורחוקים היו קצת מן הבור לבלתי אכול על הדם וממתינים היו לישמעאלים שראו, וקודם שבאו הישמעאלים עברו אנשים מדינים אחרים דרך שם וראוהו בבור ומשכוהו ומכרוהו המדינים לישמעאלים. ויש לומר שהאחים לא ידעו.

רשב"ם לז, כח, ד"ה 'ויעברו אנשים מדינים סחרים'

הרשב"ם מסתדר היטב עם פסוקים אלו. אולם במקומות אחרים בהם מדובר על סיפור המכירה, מתגלים קשיים בשיטה זו. נעיין בדברי יוסף לאחיו במצרים כאשר הוא בוחר להתוודע אליהם:

מקור 2: ויאמר יוסף אל אחיו גשו נא אלי ויגשו ויאמר אני יוסף אחיכם אשר מכרתם אותי מצרימה: ועתה אל תעצבו ואל יחר בעיניכם כי מכרתם אותי הנה כי למחיה שלחני אל-הים לפניכם.

מה, ד-ה

יוסף מספר לנו כי האחים מכרו אותו, וזה בניגוד למה שאמר הרשב"ם. אולם הרשב"ם מתייחס לקושי זה ואומר בהמשך דבריו:

ואע"פ שכתב "אשר מכרתם אותי מצרימה" יש לומר שהגרמת מעשיהם סייעה במכירתו.

יש לראות בפירוש זה מעט דוחק, שכן באופן פשוט עולה מדברי יוסף כי האחים הם אלו שמכרו, ואם האחים לא מכרוהו – לא היה ליוסף להאשימם באשמה כזו, אלא היה לו לומר דברים כהווייתם (כמו: "אני אחיכם אשר שלחתם אותי לתוך הבור") אולם אין זאת הקושיה העיקרית¹ – ואפשר היה לקבל את דברי הרשב"ם אם זאת הייתה הקושיה היחידה. הקושי הבא מגיע מקריאת שני מקורות סותרים, לכאורה, המתארים מה קרה ליוסף אחר המכירה:

מקור 3: והמדנים מכרו אותו אל מצרים לפוטיפר סריס פרעה שר הטבחים.

לז, לו

מכאן עולה כי המדנים הם אלו שמכרו את יוסף למצרים, בניגוד לנאמר במקור 1, ובניגוד למקור אחר בו נאמר:

מקור 4: ויוסף הורד מצרימה ויקנהו פוטיפר סריס פרעה שר הטבחים איש מצרי מיד הישמעאלים אשר הורדהו שמה.

לט, א

המקורות האלו קשים מצד עצמם. אולם הם קשים על אחת כמה וכמה על שיטת הרשב"ם הטוען כי המדנים הם אלו שמכרו את יוסף לישמעאלים, כלומר שיש כאן שתי שיירות: שיירת המדנים ושיירת הישמעאלים. לעומת זאת, מן המקורות הנ"ל נראה כי יש רק שיירה אחת שהביאה את יוסף למצרים, אולם לא ברור מי הוריד את יוסף לשם, המדנים או הישמעאלים. הבה נתבונן כיצד הרשב"ם עונה על קושי זה:

מדן מדין וישמעאלים אחים היו, ומדן וישמעאלים אחד הם לפי הפשט. לכך הוא אומר כי המדנים מכרוהו והישמעאלים הורידהו שמה, כי שניהם אחד הם לפי הפשט.

רשב"ם לז, לו, ד"ה 'והמדנים מכרו'

ניתן לדלות מדברי הרשב"ם הללו, שני רכיבים עיקריים לעניינינו. האחד: הרשב"ם מאיר את עינינו ביחס לנאמר במקור 3, יש הבדל בין "מדניים" ל"מדנים"², כלומר, מוזכרים כאן שלושה סוגי עמים: מדין, מדין וישמעאלים. הרכיב השני שמוסיף הרשב"ם, והוא העיקרי להבנת הקושי בפסוקים, כי "מדן וישמעאלים אחד הם לפי הפשט". לפיכך לא הקפיד הכתוב ופעם כינה אותם ישמעאלים ופעם כינה אותם מדנים, כי ישמעאלים שם כולל לכל בני אברהם זולתי יצחק.³ למרות דבריהם אלו נועדו ליישב את הפסוקים, נראה כי הם מעלים קושי חדש. שכן לדעת הרשב"ם חייבים אנו לומר כי השיירה

1. יש המציעים פירושים אחרים לפסוק זה לפי שיטת הרשב"ם. יש אומרים כי אין לפרש זאת את המילה "מכר" הכתובה כאן במובן של העברת בעלות/הקניית חפץ, אלא במובן של גירוש, כמו שמתואר כי א-להים מכר את ישראל לאויביהם (עיין שופטים ב, יד), ויש אומרים כי יוסף כלל לא ידע מי מכרו, שכן ראה שהמדניים הרימו אותו מן הבור ושיער שודאי היו אלו האחים שצוו עליהם להרים אותו, כלומר היו אלו האחים שמכרו אותו (ניתן להבין כך מהפירוש השני של הרשב"ם בד"ה 'ויעברו אנשים מדניים סוחרים').

2. וראה כה, ב

3. ראה פירוש שד"ל ללז כח.

הראשונה, שיירת המדינים הסוחרים שמכרו את יוסף היא שיירה נפרדת משיירת המדינים־ישמעאלים, שהרי אי אפשר שיהיו "המוכרים" (שיירת המדינים) ו"הקונים" (שיירת המדינים־ישמעאלים) שיירה אחת. לפי דברים אלו יש לשאול למה התורה כתבה את שם המדינים כשיירה אחת ואת המדינים־ישמעאלים כשיירה אחרת? הרי שלושתם משפחה אחת ואין צורך להפריד בשמותם? ! ואם רצתה התורה להפריד בשמותם, ראוי היה לנקוט שם זהה לשיירה אחת ושם זהה לשיירה האחרת ולא שמות שונים לשיירות הגורם לבלבול ואי סדר בהבנת זהות השיירות. מכוח קושיה זאת, אנו באים לקראת השיטה הבאה, אשר נקרא לה שיטת רש"י והחזקוני.

2. שיטת רש"י והחזקוני

רש"י מפרש כי מי שמכר את יוסף לישמעאלים הם אחי יוסף.⁴ בשיטה זו הולכים גם הרמב"ן⁵ והחזקוני,⁶ אולם הם חלוקים בדעותיהם גבי השתלשלות הגעתו של יוסף למצרים. רש"י סבור כי נמכר פעמים עד שהגיע למצרים: "וימכרוהו (האחים) לישמעאלים והישמעאלים למדינים והמדינים למצרים" (ד"ה 'וימשכו', פרק לז פסוק כח).

אולם, גם בשיטת רש"י יש קשיים, שכן כיצד יסביר את הפסוק המספר כי הישמעאלים הם אלו שמכרו את יוסף למצרים (מקור 4), בעוד שהוא אומר כי המדינים הורידוהו למצרים? לדעתו, יוסף נמכר ארבע פעמים עד שירד למצרים, אולם הוא מפרש אחרת את משיכת יוסף מן הבור. לפי דבריו, האחים מכרו את יוסף למדינים, ומכירה זאת לא מוזכרת בפסוקים. המדינים מכרו את יוסף לישמעאלים כמתואר במקור 1. הישמעאלים מכרו את יוסף למדינים⁷ – גם זו מכירה שלא כתובה, ובסוף מכרו המדינים את יוסף למצרים, וכך מסתדר החזקוני עם מקור 3. את הנאמר במקור 4 מסביר החזקוני כי נקנה מערבותם של ישמעאלים. ונבאר: החזקוני מסביר כי היה פקפוק אצל המצרים בנושא שייכותו של יוסף למדינים, שהרי המדינים הם מגזע בעל גוון חום/שחור, ואילו יוסף מבני "שם" היה מגוון יותר בהיר, ומן הראוי, כך חשבו, שימכור אדם מן הגזע הבהיר את האדם מן הגזע הכהה ולא הפוך – לכן חשדו המצרים שיוסף נגנב ואיננו מכור. לפיכך הביאו המדינים את הישמעאלים להראות כי יוסף נמכר להם על ידם, והם (הישמעאלים) היו ערבים לדבר – זו הסיבה שנכתב גם שנמכר מיד הישמעאלים.

בגישה זו יש כמה קשיים: ראשית, החזקוני מוסיף שתי מכירות שלא מצוינות בכתוב. טענתו של החזקוני היא: כי מכירות אלו לא הוזכרו מפני שהיו לפי שעה,⁸ אך היא חסרת ביסוס בכתובים, וגם קשה מצד עצמה: למה נאמר כי הישמעאלים רצו להיפטר ממנו במהרה ולא המדינים? מה שונים אלו מאלו? ועוד, שהוא מפרש את הנאמר במקור 4 לא כמכירה ממש אלא כחיזוק למכירה שכבר הייתה, וזה איננו הפירוש הפשוט לנאמר במקור זה. מכאן אנו עוברים לשיטת הרמב"ן, היא השיטה עליה נתבסס ונעיר את דברינו לגבי סיפור המכירה והשלכותיו.

3. גישת הרמב"ן

4. לו, כח, ד"ה 'וימשכו'.
 5. שם כה, ד"ה 'והנה ארחת ישמעאלים'.
 6. ד"ה 'ויעברו אנשים מדינים סוחרים' – מן המילים: "ד"א בעוד שהיו מדברים".
 7. לא ברור מתוך דבריו, האם מדובר כאן בשיירה מדינית אחרת או בשיירה המדינית הקודמת.
 8. כלומר, האחים מכרוהו מהר כדי להפטר ממנו, וכן גם כך במכירה השלישית: נמכר מהר כדי שיפטר ממנו.

כבר הערנו לעיל כי הרמב"ן הולך בשיטת רש"י ומסביר כי האחים הם אלו שמכרו את יוסף. הרמב"ן זהה בעוד נקודה לרש"י. שניהם מסבירים כי את המילה "וימשכו" במקור 1 מורה על פעולת האחים, ואף על פי שלא הוזכרו האחים במפורש בכתוב – יש לנקוט בפירוש הכתוב הזה בכלל של "מקרא קצר", שכן בהרבה מקומות בתנ"ך מצאנו שקצרה התורה ולא כתבה פרט מסוים בכתוב ואע"פ כן הפירוש הנכון לאותם כתובים הוא בהוספת הפרט החסר. החידוש אצל הרמב"ן הוא השילוב בין מקורות 3 ו-4 הנראים כסותרים. הרמב"ן⁹ מסביר כי האחים מכרו את יוסף לשיירה אחת המורכבת ממדינים ומישמעאלים. אלא שהמדינים היו בעלי הסחורה, ואילו הישמעאלים היו משכירי הגמלים. המדינים התעניינו ביוסף ורצו לקנות אותו מהאחים, ואלו הסכימו. את המכירה עצמה ביצעו הישמעאלים עם האחים, כי הם שימשו שליחי המדינים. לכן, לעיתים נקרא המכר על שם המדינים (מקור 3) ולעיתים על שם הישמעאלים (מקור 4). בלשון הרמב"ן, המנסח את פירושו ככלל לכל התורה:

וכל מעשה בכתוב, פעם יספר אותו במושל המצוה בו, ופעם בשליח שיעשנו בידו
רמב"ן לז, כה, ד"ה 'וכל מעשה'

אפשר לשנות מעט מהסברו של הרמב"ן ולשלב בין פירושו למקור 1 ובין פירוש הרשב"ם למקורות 3 ו-4 שהובא לעיל. ביאור הדברים: האחים מכרו את יוסף לשיירה אחת, שלעיתים קוראה הכתוב ישמעאלים ולעיתים מדינים – ולא דייק הכתוב כי הישמעאלים והמדינים הם ממשפחה אחת. לשיטה זו יש נקודה אחת קשה, והיא הבנתה את מקור 1. לדעת שיטה זו המילים: "וימשכו ויעלו את יוסף מן הבור" מוסבת על אחי יוסף, ואילו הנושא שעומד בראש הפסוק הם המדינים – איך יתכן שהתורה שינתה את הנושא במהלך משפט אחד ואיפה מצאנו בתורה מקום נוסף בו הדבר מתרחש?¹⁰ לשתי השאלות נענה תשובה אחת. נעייך בפסוקים המתארים את סיפור פתרון חלומו של שר המשקים על ידי יוסף, לפני פרעה:

מקור 5: ושם אתנו נער עברי עבד לשר הטבחים ונספר לו ויפתור לנו את
חלומותינו איש כחלומו פתר: והיה כאשר פתר כן היה אותי השיב על כני ואותו
תלה.

מא, יב-יג

לפי רצף הפסוקים נראה כי מי שהשיב את שר המשקים "על כנו" הוא מי שימש בתור נושא בראש המשפט, הלא הוא יוסף, ה"נער העברי". אולם, אין מי שיחלוק כי פרעה ולא יוסף השיב את שר המשקים על כנו. וכדברי רש"י על אתר, המפרש את המילה: "השיב" – מי שבידו להשיב, וזה פרעה. כלומר זה מקרא קצר וכאלו כתב "אותי השיב פרעה על כני". מכאן אנו רואים כי גם כאשר יש נושא למשפט, ייתכן ויוחלף הנושא תוך כדי משפט, כי דיבר הכתוב על הדבר המובן ולא טרח לבאר. את העיקרון הנלמד אפשר להשליך אצלנו, במקור 1. בפסוקים הקודמים למקור 1 סיפר הכתוב על רצון יהודה והסכמת אחיו למכור את יוסף. לפיכך לא ראה הכתוב צורך לבאר שנית כי מי שמשך ומכר את יוסף היו אחיו. כך נאמר טרם המכירה, המתוארת במקור 1:

9. פירוש הרמב"ן על התורה לז, כה ד"ה 'והנה ארחת ישמעאלים'.
10. אע"פ שמצאנו בכמה מקומות בתנ"ך שימוש ב"מקרא קצר", ייתכן והשימוש בכלל זה הוא דווקא במקומות שהנושא המדובר לא ברור או לא ידוע. אולם, בכתוב זה נראה כי יש נושא ברור, וכי למה נשנה אותו ללא סיבה?

מקור 6: ויאמר יהודה אל אחיו מה בצע כי נהרוג את אחינו וכסינו את דמו: לכו ונמכרנו לישמעאלים וידנו אל תהי בו כי אחינו בשרנו הוא וישמעו אחיו. לז, כו-כז

ייתכן כי לא רצה הכתוב לכתוב באופן מפורש כי אחי יוסף מכרו את יוסף, אלא כתב "וימשכו" כאילו זרים מכרו אותו, להורות שלא נהגו האחים מנהג אחווה בזה שמכרו את יוסף אלא כזרים נהגו – זרים לאחיהם אותו מכרו.¹¹

ב. העלייה מהמכירה

1. בין ראובן ליהודה

עד עתה, הצגנו את המכירה עצמה, כעת נעבור להבין את הנעשה במשפחת יעקב בעקבות המכירה, ואת ההשלכה של הנעשה שם עלינו בתור בני האבות. נעיין שוב במקור שהבאנו לעיל, מקור 6.

ויאמר יהודה אל אחיו מה בצע כי נהרוג את אחינו וכסינו את דמו: לכו ונמכרנו לישמעאלים וידנו אל תהי בו כי אחינו בשרנו הוא וישמעו אחיו לז, כו-כז

מעיון בפסוק עולה, כי יהודה הוא זה שמציע את המכירה. נראה כי טענת יהודה דווקא לזכות יוסף וכתוב זה מלמד זכות על יהודה. יהודה לא מציע להרוג את יוסף כפי שהציעו חלק מן האחים, הצעה עליה נעמוד בהמשך. אדרבה, הוא מסיר מן האחים את הרצון להרוג את יוסף, ומציע במקום זאת למכור אותו בטענה של "אחינו בשרנו הוא". האחים מקבלים את דבריו, כמו שנאמר "וישמעו אחיו". טענה זאת של יהודה לא היתה פשוטה, וכפי שנראה, היא הצריכה אומץ רב מצדו. נעיין בדברי האחים כאשר ראו לראשונה את יוסף המתקרב אליהם:

מקור 7: ויאמרו איש אל אחיו הנה בעל החלומות הלזה בא: ועתה לכו ונהרגהו ונשליכהו באחד הבורות ואמרנו חיה רעה אכלתהו ונראה מה יהיו חלומתיו. שם, יט-כ

חלק מהאחים אם לא רובם, רצה להרוג את יוסף. זאת הדעה שהושמעה לכולם בראשונה. שני אחים לפחות התנגדו לה: יהודה, אשר שמר על זכות השתיקה בשלב זה ודיבר רק לאחר מכן, והאח הבכור שהרגיש אחריות כלפי יוסף, או יותר מכך – כלפי אביו. נעיין בהמשך הפסוקים:

מקור 8: וישמע ראובן ויצלהו מידם ויאמר לא נכנו נפש: ויאמר אלהם ראובן אל תשפכו דם השליכו אותו אל הבור הזה אשר במדבר ויד אל תשלחו בו למען הציל אותו מידם להשיבו אל אביו.

שם, כא-כב

ראובן קובע עובדה בשטח: "לא נכנו נפש" – גם זו עמדה מאוד אמיצה מול רצון האחים להרוג את יוסף. אולם, ראובן לא מצליח לגמרי למנוע את האחים מפגיעה ביוסף, לכן הוא מציע להם רק לזרוק

11. יעויין ברש"י מב, ד, ד"ה 'וירדו אחי יוסף עשרה', מדבריו מובן כי כאשר התורה נוקטת במילים "אחי יוסף" היא מורה על אחווה בין האחים ליוסף. לפיכך, כאשר אין אחווה כזאת קיימת, כמו במכירת יוסף, אין טעם להזכיר את המילים "אחי יוסף".

אותו בבור שימות מאליו, ולא באופן ישיר. עדיין, בליבו פנימה הוא רוצה להציל את יוסף כדי להשיב אותו אל אביו, כדי להציל את הפגם שנוצר בינו לבין אביו בעקבות מעשה ראובן:

מקור 9: "ויהי בשכון ישראל בארץ ההיא וילך ראובן וישכב את בלהה פילגש אביו וישמע ישראל ויהיו בני יעקב שנים עשר" (לה, כב)

לא משנה כיצד נפרש את המעשה המתואר לעיל, כשכיבה ממש (כפשט הכתובים), או כ"בלבול יצועי אביו"¹² – ראובן פגע באמון שנתן לו יעקב. ראובן, בתור בכור, נחשב כמנהיג. יעקב ציפה מראובן לנהוג בצורה אחראית, להיות דגם לחיקוי לאחיו, אולם ראובן נכשל בכך. בפרשתנו ראובן מנסה לתקן. נעייין שוב במקור 8: המעייין בהטיות הפעלים במקור זה מבין כי ראובן לא משתף עצמו עם האחים במעשה ההשלכה לבור. הוא מציע לאחים זאת, אולם הוא לא נותן חלק במעשה זה. כפי שנראה בהמשך – הוא עצמו הסתלק מן המקום ברגע שנפגשו האחים עם יוסף, וזאת כדי להראות כי ידיו לא היו במעשה זה והוא לא הסכים לכך. אולי לזה התכוון רש"י באומרו: "כי עסוק היה בשקן ובתעניתו על שבלבל יצועי אביו"¹³.

העיסוק בשקן ובתעניתו הם משל לכך שראובן רצה לכפר על חטא בלהה. אולם אע"פ ששב ראובן בתשובה, הוא טעה כאן טעות נוספת ועזב את האחים ברגע האמת. מנהיג לא עוזב את הציבור אותו הוא מנהיג, הוא חייב להוביל אותם באשר הם! הבריחה של ראובן הרי היא בריחה מהמנהיגות. כאשר אין מנהיג לעם, קם מנהיג אחר.

2. ירידת יהודה

אחר המכירה המנוהלת על ידי יהודה, שב ראובן אל הבור, ומה הוא רואה?

מקור 10: וישב ראובן אל הבור והנה אין יוסף בבור ויקרע את בגדיו: וישב אל אחיו ויאמר הילד איננו ואני אנה אני בא

שם, כט-ל

ראובן שב אל הבור כדי להוציא את יוסף, והנה "שוד ושבר" – אין יוסף בבור. ראובן שב אל האחים וזועק כלפיהם כי "הילד איננו", ואני אנה אני בא", כלומר, איך אעמוד מול אבי? בפעם השנייה ראובן נכשל. למרות ניסיון התשובה, הוא לא מצליח לשמור על יוסף. מה חשב ראובן על האחים? מעיון בפרשה אחרת נבין יותר טוב מה חשב. כאשר אחי יוסף יורדים למצרים לשבור אוכל בעת הרעב, הם נתקלים במשנה למלך מצרים, הלא הוא יוסף, המאשים אותם בריגול ואוסר אותם במשמר למשך שלושה ימים. בסופו של דבר משתכנע אותו משנה למלך לשחרר את האחים ולהשאיר אח אחד בעירבון (שמעון) עד שיביאו האחים את אחיהם הקטן, בנימין. ברגע זה התורה מספרת לנו על וידוי של האחים על היחס שלהם אל יוסף, שלטענתם הביא עליהם את העונש:

מקור 11: ויאמרו איש אל אחיו אבל אשמים אנחנו על אחינו אשר ראינו צרת נפשו בהתחננו אלינו ולא שמענו על כן באה אלינו הצרה הזאת.

מב, כא

ראובן, ששומע וידוי זה, מעיר את דבריו גבי האחים:

12. דעת ריב"ל בשם רשב"י במדרש רבה פרשה צח סימן ד. מובאת ברש"י לב, כב ד"ה 'וישכב'.
13. רש"י לז, כט, ד"ה 'וישב ראובן'. מקור דבריו בבראשית רבה פד, פיסקאות טו ו-יט.

מקור 12: ויען ראובן אותם לאמר הלא אמרתי אליכם לאמר אל תחטאו בילד ולא שמעתם וגם דמו הנה נדרש

שם, כב

נשים לב למילים היוצאות מפי ראובן – ראובן מאשים את האחים בהריגת יוסף! הוא מתאר מצב בו הוא ציווה לא להרוג את יוסף והאחים לא צייתו לה. על כך הם נענשים, שכן הוא אומר "וגם דמו הנה נדרש". ומהי ההוראה אותה ציווה ראובן? זאת ההוראה הראשונה של ראובן "לא נכנו נפש", המופיעה במקור 8. עכשו אנו יודעים מה חשב ראובן על אחיו כל השנים, הוא חשב שהם הרגו את יוסף. "לא שמעתם" פירושו לא שמעתי לעצתי, והלכתם אחר עצתכם. ומהי עצתם? נעיין שוב במקור 7:

מקור 7: ויאמרו איש אל אחיו הנה בעל החלומות הלזה בא: ועתה לכו ונהרגהו ונשליכהו באחד הבורות ואמרנו חיה רעה אכלתהו ונראה מה יהיו חלומתיו.

לז, יט-כ

ראובן חשב שהאחים הרגו את יוסף והשליכו אותו באחד מן הבורות. והראייה לסברתו הוא החלק האחרון של המקור דלעיל: "ואמרנו חיה רעה אכלתהו" – את החלק הזה של ההצעה ראובן רואה בעצמו.

מקור 13: ויקחו את כתנת יוסף וישחטו שעיר עזים ויטבלו את הכתנת בדם: וישלחו את כתנת הפסים ויביאו אל אביהם ויאמרו זאת מצאנו הכר נא הכתנת בנך היא אם לא.

לז, לא-לב

ראובן מבין כי כמו שהאחים קיימו את "ואמרנו חיה רעה אכלתהו", הם גם קיימו את "ועתה לכו ונהרגהו" ובעצם ביטאו אי-אמון בו וביעקב אביהם. האחים, לעומת זאת, לא אמרו דבר לראובן, לא הכחישו את מחשבתו, ולא סיפרו כי מכרו את יוסף. אף אחד מהם לא הודה, משום שסיפור הכיסוי של שחיטת שעיר העזים נשמע טוב. הם כנראה חשבו שיעקב יסכים להתנחם אחר זמן מה. בסופו של אותו סיפור, "נמצא" אשם בדבר, מישוהו אחד עוזב את האחים:

מקור 14: ויהי בעת ההוא [קרי: ההיא] וירד יהודה מאת אחיו.

לח, א

יהודה עוזב את האחים ועוזב גם את אביו- הוא עוזב את המשפחה כולה. מה הייתה הסיבה שבגינה יהודה עזב את משפחתו? נעיין בדברי רש"י על אתר:

ויהי בעת ההיא... מלמד שהורידהו אחיו מגדולתו כשראו בצרת אביהם, אמרו: אתה אמרת למכרו, אלו אמרת להשיבו היינו שומעים אליך.

כאשר האחים רואים את סבל יעקב ואת אי רצונו להתנחם, המצב בבית נעשה עכור. ראובן חושד בהם בהריגת יוסף, ויתכן שגם יעקב איננו שלם איתם כקדם. האחים מתחילים לפזר האשמות, ואת מי מאשימים כאשר נמצאים במצב ירוד? את המנהיג, יהודה, מוביל מהלך המכירה. "למה אמרת למכרו?" טוענים האחים, הרי "אם לא הייתה מורה למוכרו, ראובן היה משיבו אל אביו!" – יהודה כנראה נפגע מדברי אחיו. דווקא אותו מאשימים. הוא, שחם על יוסף ולא רצה שימות, בטענת "כי אחינו בשרנו הוא" – מואשם בפרשייה כולה. יהודה מחליט לעזוב את האחים ואת המשפחה. האם צעד זה היה נכון, ומה השלכות צעד זה, נראה בפרק הבא. אולם ברצוננו להתעכב רגע ולחשוב כיצד ראו יתר בני המשפחה את ירידתו. כאשר יהודה עוזב את אחיו, בתזמון זה, מייד אחר מכירת יוסף ("ויהי בעת

ההיא" – סמוך לפרשת מכירת יוסף) הוא מודה, גם שלא ברצונו, כי הוא האשם בפרשת המכירה, ולפיכך הוא עוזב. יעקב רואה בו האחראי לאבדן יוסף, וראובן רואה בו כאחראי הראשי למות יוסף, ובעצם כל משפחת יעקב לבניהם ונכדיהם יתחנכו על כך כי יהודה היה זה שמכר את יוסף. יקח זמן עד שיהודה יצליח לתקן תדמית זאת.

3. בין יהודה לראובן

יהודה מגיע למקום חדש ומתחיל חיים חדשים. הוא מתחבר עם "איש עדלמי ושמו חירה"¹⁴, נושא אישה כנענית בניגוד למנהגי האבות שנמנעו לקחת מבנות כנען להם לנשים,¹⁵ וככל הידוע מנתק לגמרי את הקשר עם בני משפחתו. ההתחלה החדשה אינה מאירה פנים ליהודה. הירידה שאותה התחיל בעוזבו את משפחתו ממשיכה ללוות אותו. שני בניו מתים מפני שעשו הרע בעיני ה',¹⁶ ובסופו של דבר יהודה סר ונוטה לגמרי מן הדרך, והולך אצל קדשה.¹⁷ התשובה של יהודה ועלייתו מתחילות ממשפטה של תמר המוצאת להישרף עקב החשד כי זינתה. יהודה הוא השופט והוא המורה לשרוף את תמר. במשפט עצמו יהודה מקבל רמז מתמר כי ההריון שלה ממנו ולכן היא לא זינתה.¹⁸ יהודה מוחל על כבודו ומודה שטעה ושתמר צדקה – וכדבריו "צדקה ממני". מכאן והלאה יהודה רק נוסק כלפי מעלה. השלב הבא יהיה להוכיח את חזרתו בתשובה כלפי האחים אותם עזב ואליהם הוא עתיד לחזור. המבחן הבא מגיע מאוחר יותר. יהודה כבר חבר למשפחתו ולאחיו, הוא ירד עמם למצרים וגם חזר. אולם עכשיו צריכים האחים להוריד את בנימין, כדי לשחרר את שמעון שנשאר אסיר במצרים, וכדי להשיג אוכל למשפחת יעקב. התנאי שהציב המשנה למלך מצרים הוא שאם בנימין לא יבוא – לא יקבלו האחים אוכל, תנאי שתלויים בו חייהם של משפחת יעקב. וכאן מתחילות ההצעות של האחים. שוב, ראובן ויהודה הם אלו שמציעים את ההצעות. נבחן תחילה את עצת ראובן הנאמרת טרם כלתה פת מבית יעקב.

מקור 15: ויאמר ראובן אל אביו לאמר את שני בני תמית אם לא אביאנו אליך תנה אותו על ידי ואני אשיבנו אליך.

מב, לז

במבט ראשון, נראית הצעתו של ראובן תמוהה. למה שראובן ירצה שבניו ימותו אם לא יחזיר את בנימין, היתכן שבני ראובן לא חשובים ליעקב שירצה להורגם? ! ובלשון חז"ל: "בניך, לא בני הם?"¹⁹ אלא נראה שכוונת ראובן הייתה אחרת. ההצעה ששני בניו יומתו כתנאי להבאתו של בנימין, באה לבטא את בטחונו של ראובן בהצלחתו להחזיר את בנימין. כישלון במשימה זו לא בא בחשבון. הוא התבטא כך, כי בצורה כזו התבטאו בזמנם כאשר רצו לבטא אמונה ודאית בדבר מסוים. דוגמאות לכך הן דברי יעקב ללבן בשעה שהאחרון חשש כי מבית יעקב גנבו את אלוהיו,²⁰ ודברי האחים לשליח יוסף ("לאשר על הבית") המאשים אותם בגניבת הגביע של יוסף.²¹ המשותף לכל המקרים הנ"ל הוא הבטחה שדבר מסוים הוא כפי דבריהם ותנאי של מוות אילולא התברר שטעו. ראובן בטוח כי יצליח אם תינתן לו הזדמנות שלישית, אולם הוא לא מקבל אותה – יעקב מסרב לשלוח ברגע זה את בנימין.

14. לה, א.

15. כד, ג; כח, ו.

16. לה, ז ו-י.

17. שם, טז.

18. כי יש לה זיקת יבום אליו, ויעויין ברמב"ן לה, ט, ד"ה 'ידיע אונן'.

19. באשית רבה צא, ט.

20. "עם אשר תמצא את אלוהיך לא יחיה" (לא, לב).

21. "אשר ימצא אתו מעבדיך ומת" (מג, ט).

יתכן והסיבה לאי-ההסכמה לשלח את בנימין היה התזמון בו בחר ראובן להציע את הצעתו. הוא מיהר והציע הצעתו עוד בטרם כלתה פת מבית יעקב – צרת הרעב לא עמדה מול עיניו של יעקב ולכן לא שת לבו אל דבריו. יתכן ועוד דבר מנע מראובן לקבל הזדמנות נוספת, והוא תוכן דבריו. ראובן מזכיר כי אם לא יביא את בנימין – ימותו שני בניו. למה נקט ראובן דווקא שני בניו, הרי אנו יודעים כי היו לראובן עוד בנים?²² ייתכן כי באותה העת היו שני בנים בלבד, ונקט מספר זה כנגד שני בניו שהיו לו כעת. אולם אפשר לפרש אחרת, ייתכן ובדבריו "את שני בני תמית" רמז לשני בני יהודה שמתו.²³ נזכיר את הנאמר לעיל: אע"פ שחזר יהודה לחיק המשפחה, חשדו של ראובן ביהודה כאחראי להריגת יוסף לא סר. הוא עדיין סבור כי יהודה הוא האשם המרכזי. בדבריו, רומז ראובן ליעקב בדרך הרמז כי הוא יבצע את השליחות, בניגוד ליהודה. כי אם לא ישיב ראובן את בנימין, תיפול עליו הקללה שנפלה על יהודה שהעידה, לפי מחשבתו של ראובן, כי יהודה אשם. ניתן לומר שיעקב סבור שדברים אלו אינם ראויים, משתי סיבות – הם אינם קשורים למחויבות להצלת בנימין, ואין זה ראוי לפגוע ביהודה, ששב למשפחה לאחר תשובתו.

ראובן סבור כי באופן ודאי הוא ישיב את בנימין, האם נכון הדבר להבטיח דבר שלא תלוי בידך בלבד, או שמא יש דרך אחרת להתנסח? הבה נעיין בדברי יהודה המציע לשלוח עמו את בנימין, מתי שכלתה כבר פת מבית יעקב:

מקור 16: ויאמר יהודה אל ישראל שלחה הנער אתי ונקומה ונלכה ונחיה ולא נמות גם אנחנו גם אתה גם טפנו: אנכי אערבנו מידי תבקשנו אם לא הבאותיו אליך והצגתיו לפניך וחתאתי לך כל הימים

מב, ח

יש לציין כי דברים אלו לקוחים מסוף משא ומתן שערך יהודה עם אביו כדי שיסכים אביו לשלח עמו את בנימין. כאשר כלה השבר שהביאו ממצרים ומצוקת הרעב חזרה, מבקש יעקב מבניו לשוב למצרים להביא אוכל, ואז עונה יהודה לאביו. יהודה לא יזם את הבקשה, הוא חיכה לתזמון הנכון, לזמן בו יעקב ירגיש שוב את מצוקת הרעב, ואז כאריה המסתער על טרפו²⁴ מזנק יהודה ומציע את עצמו לשליחות. אולם יהודה לא מציע את עצמו לשליחות מיד, הוא ממתין. בתחילת דבריו הוא מסביר ליעקב כי אין אפשרות אחרת ללכת למצרים, אלא אם בנימין ירד עמם. כאשר דבר זה ברור מעל כל ספק ומוסבר, מזנק יהודה ומציע את הצעתו. יהודה מסביר ליעקב כי עדיף שישלח עמו את בנימין, כי גם אם ספק אם בנימין יחזור – ודאי הוא שאם לא יורידו אותו למצרים כל משפחת יעקב תמות ברעב. בנוסף מוסיף יהודה את הערכות. יש לשים לב, יהודה בניגוד לראובן לא מבטיח כי בנימין יחזור. מה שניתן לראות מדברי יהודה הוא אחריות, "אנכי אערבנו". וכן כאשר יעמוד אל יוסף ויבקש לשחרר את בנימין הוא יזכיר את הערכות הזאת ("ועבדך ערב את הנער" (מד, לב)) יהודה מתחייב לשמור על בנימין ככל שיוכל, אך אינו מבטיח שבנימין יחזור הביתה. אולם הוא מסביר ליעקב שאם בנימין לא יחזור, הוא, ורק הוא ישא במחיר. מאמר יהודה: "חתאתי לך כל הימים" פירושו: לא תהיה תשובה ליהודה. יהודה אמנם ירד מאחיו (לח, א) וגם מאביו פעם אחת – הוא קבל עליו גלות כבר, אולם הייתה לו דרך חזרה והוא שב למשפחה. כעת אומר יהודה שאם יכשל בשנית, לא תהיה לו תשובה. דבר זה בא לידי ביטוי בלשון חז"ל כי לא יהיה לו חלק לעוה"ב.²⁵ יהודה לא יהיה עם יעקב כלל – הנתק יישאר תמיד, לנצח, שהרי העוה"ב מבטא את הנצח. זוהי הקרבה עצומה של יהודה המראה ליעקב את חשיבות החזרת בנימין חי אליו. יעקב רואה את רוח האחריות של יהודה, ומשלח עמו את בנימין.

22. ראה מו, ט.

23. רעיון זה ראיתי במאמר של הרב יעקב מדין למוסף "השבת" של עיתון מקור ראשון לפרשת וישב התש"ע.

24. יעויין בפרק מט, ט, שם מבואר כי יהודה משול לאריה.

25. מובאים ברש"י מב, ט ד"ה 'חתאתי לך כל הימים'.

4. "מטרף בני עלית"

את המשך העלילה ניתן לקרוא בתורה ואין לנו לחדש דבר, רק נעיר את הדברים בקיצור כדי לסיים את המהלך בו פתחנו. יהודה שב אל מצרים. לעיניו ולעיני כל האחים לוקח המשנה למלך את בנימין מאתם, ויהודה נגש אל המשנה למלך ומראה שוב תעוזה עצומה הקיימת בו, תעוזה הארי. הוא נושא נאום ארוך שבסיומו הוא מציע את עצמו לעבד תחת בנימין ומראה את חשיבותה של הערכות אותה לקח. יוסף לא יכול להתאפק בפני התנהגות זאת, הוא רואה כי יהודה ש"מכר" אותו אינו אותו יהודה, הוא יהודה אחר לגמרי – הוא מתוודע לאחיו והמשפחה חוזרת ומתאחדת מחדש. בסופו של עניין, כאשר יעקב הגיע לחולי ממנו ימות, הוא מזמן את בניו כדי לומר להם דברי פרידה, דיבור נפרד לכל בן ובן. ברצוני להתמקד בשני דיבורים, המתייחסים לשני אחים בהם התמקדנו במאמר זה, ראובן ויהודה. ראשית נעיין בדברי הפרידה של יעקב לראובן:

מקור 17: ראובן בכורי אתה כוחי וראשית אוני יתר שאת ויתר עז: פחו כמים אל תותר כי עלית משכבי אביך אז חללת יצועי עלה

מט, ג-ד

ראובן היה בכור יעקב ומתוקף כך היה ראוי ל"שאת" ול"עז", ביטויים של מלוכה ושל מנהיגות. אולם החפזון של ראובן מנע ממנו זאת. את המילה "פחו" המוזכרת בכתוב מסברים המפרשים כחיפזון.²⁶ חיפזון הוא ביטוי למידת הזריזות הקיימת אצל ראובן. זריזות היא מידה מאוד טובה, שכן היא אחד מן הדרכים המביאות לידי יראת חטא,²⁷ אולם כמו כל מידה, צריכים לדעת מתי להשתמש בה ואיך להשתמש בה. לראובן היה רצון לעשות טוב, אולם מרוב פזיזותו הוא לא שקל את הדברים כמו שצריך ולכן נכשל. כאשר הלך ראובן לשכב את בלהה היה צד טוב בכוונתו, הוא מחה על כבוד אמו שבוזה לדעתו. וכאשר ראובן ציווה להשליך את יוסף לבור, כוונתו הייתה טובה, הוא רצה להשיב את יוסף אל אביו, לחזור בתשובה. גם כאשר אמר ליעקב כי שני בניו ימותו אם לא ישיב את בנימין, כוונתו טובה הייתה, הוא רצה להשיב את האמון שנפגע בינו לבין יעקב. לכן כאשר נפרד יעקב ממנו, הוא נפרד ממנו בהסבר על המידה בא ראובן לא השתמש כיאות, מידת הזריזות: "פחו כמים אל תותר" – תותר מלשון: להותיר. אל תמשיך להיות נחפז כמים הזורמים במרוצה. אל תותיר עוד חותם של נחפז ומהיר, היה שקול ואז תצליח את דרכיך.

דברי הפרידה ליהודה, מבטאים את תחושת יעקב בעקבות המהפך שראה ביהודה. נראה את החלק הראשון של הברכה, שלפי דעתנו הוא החלק ה"ארי" של הברכה, בו ראוי להתמקד:

מקור 18: יהודה אתה יודוך אחיך ידך בעורף אויבך ישתחוו לך בני אביך: גור אריה יהודה מטרף בני עלית כרע רבץ כאריה וכלביא מי יקימנו: לא יסור שבט יהודה ומחוקק מבין רגליו עד כי יבוא שילה ולו יקהת עמים.

שם, ח-י

מנהיג. במילה זו ניתן לסכם את דברי יעקב ליהודה. מנהיג זה אדם שלוקח אחריות על מעשיו אם טעה. יהודה הודה בטעותו כאשר טעה. "צדקה ממני", אומר יהודה לתמר. ומאותו רגע יהודה רק עולה. יש לשים לב כי המילים "מטרף בני עלית" מקבילים ל"וירד יהודה מאחיו" הנאמרים מיד אחר המכירה.

26. ראה רמב"ן על אתר. לפי הפירוש הנזכר בדבריו מובן שיש שיכול של האות "פ" עם האות "ח" ובמקום: "חפז" נאמר "פחו"

27. שכן שנינו בתלמוד: "אמר רבי פנחס בן יאיר: תורה מביאה לידי זהירות, זהירות מביאה לידי זריזות, זריזות מביאה... לידי יראת חטא" (עבודה זרה כ, ב). להבנת הדברים בצורה בהירה יותר מומלץ לעיין במקור.

יהודה עלה והעלה עמו את כולם למקום טוב יותר, ממשפחה שסועה ומפורדת זכתה משפחת יעקב להיות משפחה אחת מאוחדת. לכן "לא יסור שבט מיהודה", המנהיגות תבוא תמיד משבט יהודה. וגם סמכות המשפט והוראת הצדק לעם יבואו משבט יהודה.²⁸ כל זה בזכות המנהיגות ששדר יהודה לדורו ולכל הדורות הבאים אחריו.

ד. סיכום

מאמרנו התחלק לשני חלקים. בחלק הראשון בארנו את אופן ביצועה של מכירת יוסף. וחלק השני התמקד בהשלכות הנובעות ממכירת יוסף כפי שהתבארה בחלק הראשון. למדנו מכאן על שתי דמויות מרכזיות בנושא המכירה, על יהודה ועל ראובן. לגבי יהודה, הראנו את תהליך התיקון הגדול שעבר שיהודה, מהירידה במכירת יוסף עד ההכרזה על המלוכה מפי אביו. לדעתי ניתן ללמוד כאן עקרון מאוד גדול – עקרון החזרה בתשובה. הסברנו בהקדמה למאמר זה כי האישים בהם אנו עוסקים הם גדולי עולם, אבות לאומה – לפיכך כאשר נגשים לפרש דבריהם, צריך לגשת אליהם ביראת כבוד. מתורתו של מורנו הרב יובל שרלו שליט"א למדתי כי עלינו להסתכל על אנשי המקרא לא "בגובה העינים" אלא ב"גובה הסולם" – להסתכל עליהם ביראת כבוד כ"סולם המוצב ארצה וראשו מגיע השמימה". אולם ראייה זאת לא מבקשת ממנו להכחיש את הנגלה לנו מן התורה. אם התורה מספרת על טעויותיהם של האבות, היא רוצה שנלמד מהם את התיקון העצום שעשו. גודל מעלת התיקון מעלה את הדמות בעינינו, וכבר שנו חז"ל כי "במקום שבעלי תשובה עומדים אין צדיקים גמורים עומדים"²⁹ וכך נלמד גם אנו על גודל מעלת התשובה, וכדברי הרמב"ם על גודל מעלת התשובה:

התשובה מקרבת את הרחוקים. אמש היה זה שנוי לפני המקום משוקץ ומרוחק ותועבה, והיום הוא אהוב ונחמד קרוב וידיד..... כמה מעולה מעלת התשובה! אמש היה מובדל מה' אל-הי ישראל ... והיום הוא מדובק בשכינה שנאמר: "ואתם הדבקים בה' אלוקיכם חיים כולכם היום.

משנה תורה, הלכות תשובה ז ו-ז

אולם מה עם ראובן, מה ניתן ללמוד ממנו? ובכן לדעתי צריכים אנו לשים לב כי גם ראובן עשה תשובה. ראובן כפי שהראנו לעיל, התאמץ מאוד לחזור בתשובה ולהשיב את האמון לאביו, כדברי חז"ל שציטטנו קודם: "כי עסוק היה בשקו ובתעניתו על שבלבל יצועי אביו". רצון זה של תשובה חשוב מאוד ומקובל הוא כלפי שמים. וכך אומר משה רבנו לשבט ראובן טרם הכניסה לארץ:

מקור 19: יחי ראובן ואל ימות ויהי מתיו מספר

דברים לג, ו

משה מפיס את ראובן, ומודיע לו כי תשובתו נתקבלה ואין הוא צריך עוד לשבת בשקו ובתעניתו אלא יכול הוא להתחיל את חייו מחדש ויהיו אנשיו חלק ממספר בני ישראל – יחשבו כחלק מהאומה, כמו שנאמר על ראובן אחר חטאו "ויהיו בני יעקב שנים עשר" (לה, כב) שלא יצא מן המניין.

28. "ומחוקק מבין רגליו" – אלו בני בניו של הלל המלמדיו תורה ברבים" (סנהדרין ה, א).
29. ברכות לד, ב.

ראובן מלמד אותנו כי גם רצון מאוד גדול לשוב, אשר איננו מצליח להתבטא במישור המעשי בצורה מלאה – ראוי הוא כלפי שמים, בתור פתח לתיקון ולהתחלה חדשה. ונסיים בדברי חז"ל על תשובתו של ראובן:

“וישב ראובן אל הבור: אמר לו הקדוש ברוך הוא מעולם לא חטא אדם לפני ועשה תשובה ואתה פתחת בתשובה תחילה, חייך שבן בנך עומד ופותח בתשובה תחילה ואיזה? זה הושע. שנאמר: “שובה ישראל עד ה אלו-היך”

בראשית רבה, פד יט